God økonomistyring bidrar til handlingsrom

Kommunene og norsk økonomi 2/2016

KOMMUNESEKTORENS ORGANISASJON
The Norwegian Association of Local and Regional Authorities

Brutto og netto driftsutgifter i kommunene i 2015, fordelt etter sektor

Brutto driftsutgifter 2015: 359,5 mrd kr

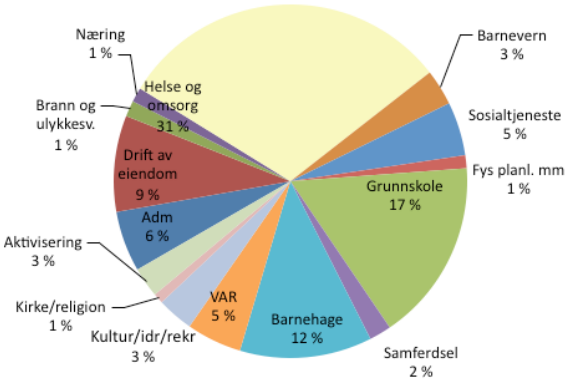

Netto driftsutgifter 2015: 271,8 mrd kr

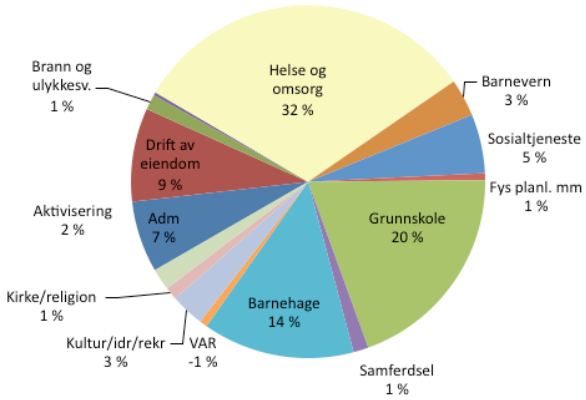

Brutto og netto driftsutgifter i fylkeskommunene i 2015, fordelt etter sektor

Brutto driftsutgifter 2015: 72,3 mrd kr

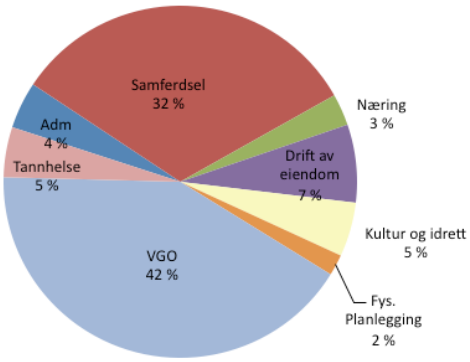

Netto driftsutgifter 2015: 59,5 mrd kr

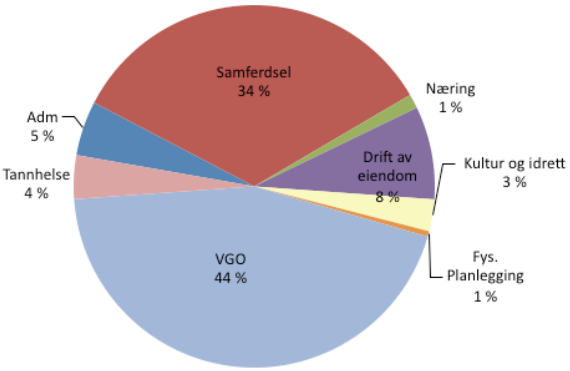

Kilde: SSB/KOSTRA

Økt gjeld krever god økonomisk styring

Kommunenes gjeld har økt kraftig de senere årene, som følge av en investeringsvekst som langt har overgått inntektsveksten. Investeringsbehovet har særlig vært knyttet til sterk befolkningsvekst, et stort vedlikeholdsetterslep, statlige satsinger og andre økte krav og forventninger til standarden på tjenester og infrastruktur.

Nesten hele inntektsveksten for kommunesektoren har vært motsvart av enten kostnader for øremerkede, statlige satsinger eller økte driftskostnader for å opprettholde standard og dekningsgrader på tjenestene som følge av befolkningsendringer. De høye investeringene har derfor i stor grad krevd lånefinansiering.

Kommunene kompenseres for driftskostnadene ved befolkningsendringer. Her inngår også avskrivninger på realkapital, noe som betyr at investeringskostnadene blir dekket over tid. I praksis betyr dette at slike investeringer i første omgang må lånefinansieres og inntektssystemet blir dermed en driver for gjeldsøkning.

Gjeldsveksten for kommunene har vært sterkere enn for husholdningene og bedriftene. Stadig lavere renter kan utvilsomt være en medvirkende årsak, blant annet fordi tidligere studier viser at kommunene er mer rentefølsomme enn husholdninger og bedrifter. Det kan skyldes at kommunene ikke har noe «rentefradrag», men normalt må bære sine egne rentekostnader fullt ut selv.

Men selv om investeringsveksten i kommunene har vært sterk, har den ikke vært like løssluppen som i staten, der veksten har vært nesten dobbelt så sterk. Antakelig har den vært drevet av de samme faktorene som i kommunene. Forskjellen er at staten har kunnet finansiere sine investeringer ved å trekke på oljefondet, mens kommunene har måttet låne.

Som for husholdningene, kan man være bekymret for gjeldsveksten i kommunesektoren. Det er mulig det ligger bak når Finansdepartementet pålegger bankene å sette av egenkapital i forhold til 20 prosent av utlånene til norske kommuner. Det å gi kommunelån en slik vekt på 20 prosent er høyere enn de fleste EU-land i Nordvest-Europa.

EU-reglene åpner nemlig for 0 prosent, på linje med lån til staten. Betingelsen er ifølge notat fra Kredittilsynet i 2005, «at det ikke er noen forskjell i risiko på sentralmyndigheten og lokale/regionale myndigheter, ved at sistnevnte har beskatningsmyndighet, og at det eksisterer spesifikke institusjonelle ordninger som reduserer risikoen for mislighold.»

Finansdepartementet peker på at risikoen er høyere for lån til kommuner enn til stat. Slik er det nok i alle land, også i de som har gitt kommunelån 0-vekt, men det er ikke poenget ifølge EU-bestemmelsen. Kravet er kun at det skal foreligge beskatningsmyndighet («beføyelser til at inddrive midler» i dansk oversettelse) og spesifikke institusjonelle ordninger. Og det gjør det.

Behandlingen av kommunale banklån har også fått konsekvenser for forsikringsselskapenes lån til kommuner. Og behandlingen kan legge føringer på avgjørelsen i kommende regelverk om uvektet kapitaldekning, som vil kunne få store negative konsekvenser for kommunenes lånemuligheter.

Regelverket gir høyere renter for kommunene og bidrar dermed til å dempe investerings- og gjeldsveksten i sektoren. Dette er fornuftig dersom merkostnadene, som kan dreie seg om milliarder av kroner, har et motstykke i risiko for tap på kommunelån. Hvis ikke er dette et rent samfunnsøkonomisk tap og sløsing med skattepenger.

Selv om gjeldsveksten har vært høy og det langsiktige handlingsrommet er redusert, er det ikke grunn til å karakterisere gjeldsnivået generelt som urovekkende. Basert på metodikk fra Riksrevisjonen har KS vurdert gjeld og økonomisk handlingsrom for alle kommuner i Norge. Konklusjonen er at det store flertallet har et stort eller moderat handlingsrom for en uventet inntekts- eller kostnadsutvikling.

Tallene viser videre at et godt handlingsrom ikke alene avhenger av kommunenes inntektsnivå. Kommuner med lave inntekter kan ha et stort handlingsrom. Det er den økonomiske styringen av kommunen som er avgjørende. Det bør være utgangspunktet om en er bekymret for gjeldsveksten i kommunene.

Kapitalkravene fra Finansdepartementet gir økte rentekostnader for alle kommuner. Dersom en er bekymret for gjeldsveksten i kommunene burde regelverket heller gi insentiv til bedre økonomisk styring.

5. oktober 2016

Innhold

Økt gjeld krever god økonomisk styring ... 3

Kommunesektoren og nasjonaløkonomien ... 5

For tidlig å friskmelde norsk økonomi ... 5
Produksjonsvekst i kommunene, men svakere enn forventet ... 6
Sysselsettingsvekst kun i offentlig sektor ... 9
Noe høyere sykefravær i 2015 ... 9
Sterkest utgiftsvekst i helse- og omsorgssektoren ... 10
Økningen i asylsøkere gir økt bosettinger av flyktninger ... 10
Enslige mindreårige ... 11
Avtagende befolkningsvekst – enn så lenge ... 12
Noe lavere kostnadsvekst ... 12
Skatteinngangen høyere enn anslått ... 13
Demografikostnader ... 13
Pensjonskostnader ... 14
Godt netto driftsresultat for 2015 ... 14
Lavere gjeldsvekst hittil i år ... 15
Lånegjeld og økonomisk handlingsrom ... 16
Rentefølsomhet ... 18

Den regionale utviklingen ... 19

Fortsatt lav vekst i fastlandsøkonomien ... 19
Svakere vekstbilde for alle fylker ... 19
Arbeidsstyrken øker mer enn sysselsettingen ... 20
Innvandring oppveier utflytting i nord ... 21
Svakest skattevekst i Rogaland ... 22

Vedleggstabeller ... 23

Skatteinngang for kommuner og fylkeskommuner ... 23
Befolkningsendringer etter fylke ... 24
Utviklingen i kommuneøkonomien ... 25
Brutto driftsutgifter for kommuner og fylkeskommuner etter tjenesteområde ... 26

Kommunesektoren og nasjonaløkonomien

For tidlig å friskmelde norsk økonomi

Etter at den økonomiske veksten i Norge flatet ut gjennom 2015, tok den seg på nytt opp igjen i første halvår i år. Samtidig begynte tallet på helt arbeidsledige ifølge NAV å falle, og summen av helt ledige og på tiltak flatet ut. NAV-tallene viser fortsatt først og fremst økt og høy arbeidsledighet på Sør- og Vestlandet, underforstått at de negative effektene av fallende oljeinvesteringer ikke har spredt seg i særlig grad til resten av økonomien. Det regionale nettverket til Norges Bank viser at bedriftene er blitt mer positive til vekstutsiktene framover, selv om Vestlandet fortsatt henger igjen. Det underbygger i så fall tidligere prognoser om at det økonomiske tilbakeslaget for norsk økonomi vil bli moderat og relativt raskt forbigående.

Likevel er det ennå for tidlig å friskmelde økonomien helt. Oppsvinget i BNP-veksten i første halvår skyldes i stor grad at veksten ble trukket opp av uvanlig høye lagerinvesteringer, samtidig som veksten i andre halvår i fjor ble trukket ned av reduserte lagerinvesteringer. Ser vi utviklingen i samlet etterspørsel fra Fastlands-Norge og oljeinvesteringene ser vi ikke et tilsvarende omslag som i produksjonen.

Og selv om arbeidsledigheten ifølge NAV-tallene har falt, viser SSBs arbeidskraftsundersøkelse (AKU) fortsatt en økende ledighet. Forskjellen skyldes at NAV-tallene ikke fanger opp den økte ledigheten som har skjedd for de yngre aldersgruppene. Det har sammenheng med at mange arbeidssøkere ikke melder seg ledige når de ikke har rett til dagpenger, noe som i særlig grad vil gjelde yngre og andre nykommere på arbeidsmarkedet.

NAV fanger altså lett opp økt ledighet som skyldes nedgangen i oljevirksomheten, men ikke like lett økt ledighet som skyldes manglende sysselsettingsmuligheter på grunn av svak økonomisk vekst for Norge. Det siste året var halvparten av de arbeidsledige i AKU ikke registrert som arbeidsledige hos NAV. Mens NAV-tallene viser at ledigheten er høyest og har økt mest i sør-vest, viser AKU-tallene en mye mer jevnt fordelt økning over hele landet.

Mens den økonomiske veksten i Norge har bremset opp de siste årene og ledigheten økt, har utviklingen i USA og Europa gått motsatt vei. Men selv med fortsatt vekst i Norges viktigste eksportmarkeder og en styrket konkurranseevne for norske bedrifter som følge av svekkelsen av krona, ga eksporten av varer og tjenester kraftige negative vekstbidrag til produksjonen i første halvår.

Riktig nok har den økonomiske veksten svekket seg også i USA det siste året, og arbeidsledigheten har falt mindre klart enn tidligere. En vanlig antakelse er at svekkelsen også der i særlig grad skyldes

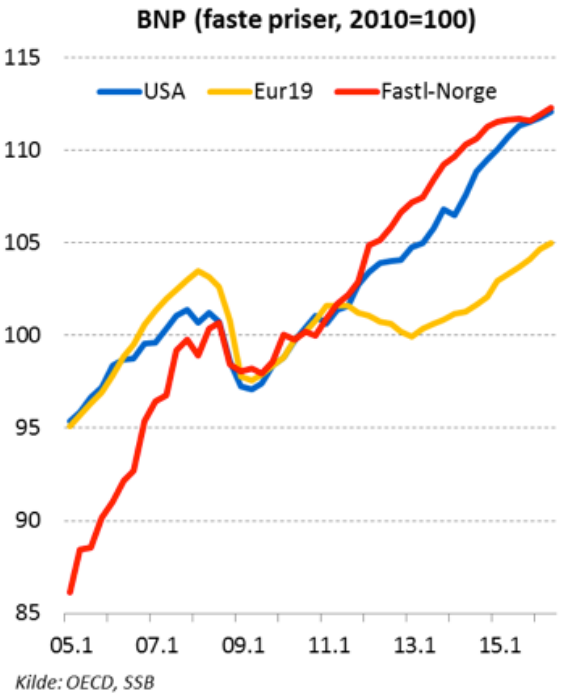

Kilde: OECD, SSB

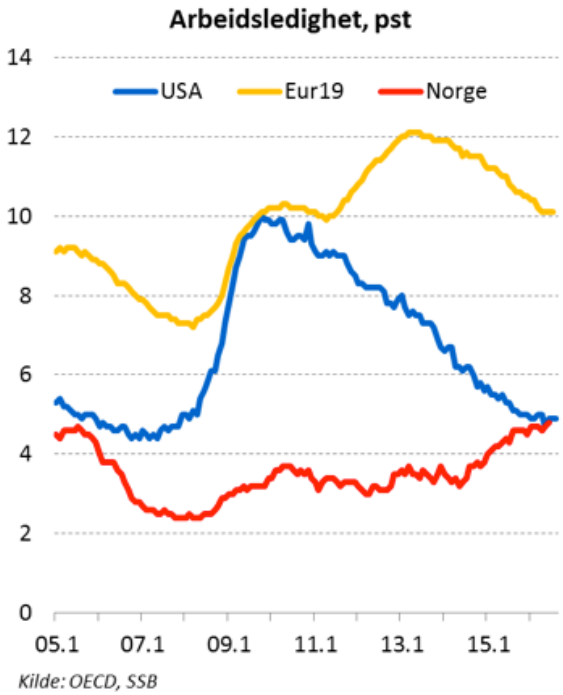

Kilde: OECD, SSB

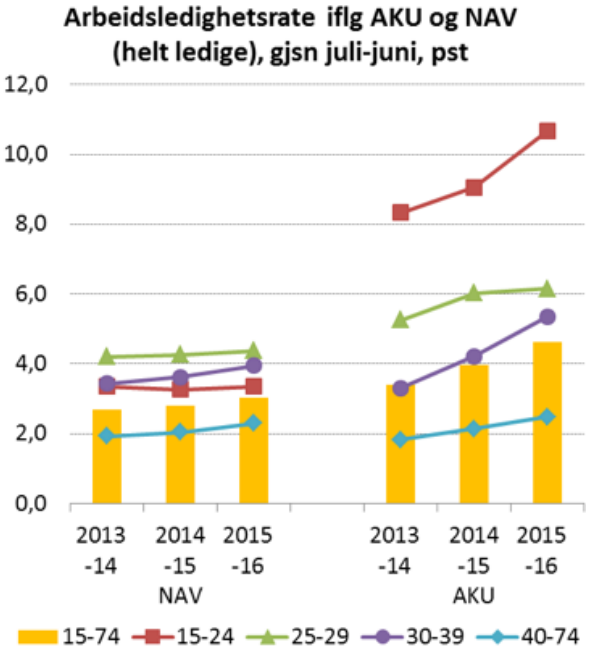

Kilde: NAV, SSB, KS

effekten av lavere oljeinvesteringer, som følge av fallet i oljeprisen. Utviklingen i boligmarkedet, arbeidsmarkedet og for husholdningene generelt peker imidlertid mot fortsatt vekst for amerikansk økonomi.

Det samme gjelder for EU-landene, med det forbeholdet at en svekkelse av veksten i USA vanligvis gir en dempende effekt på europeisk økonomi med et etterslep på et par kvartaler. Svakere vekst i arbeidsstyrken i Europa tilsier dessuten at BNP-veksten over tid vil være klart svakere der enn i USA.

Produksjonsvekst i kommunene, men svakere enn forventet

Vekstimpulsene fra næringer som leverer til petroleumsindustrien har gitt negative bidrag til fastlandsøkonomien i 2016. Per 2. kvartal 2016 var BNP-veksten for Fastlands-Norge for de fire siste kvartalene på 0,6 pst, regnet fra de foregående fire kvartaler. Det er noe lavere enn Finansdepartementets, SSBs og Norges Banks siste anslag for 2016.

Kommunesektoren har bidratt til produksjonsveksten. Bruttoproduktet i kommuneforvaltningen økte med 2 ¾ pst i snitt for årene 2005-12, med 0 pst i 2013, og 1,5 pst både i 2014 og 2015. Tallene for 1. og 2. kvartal 2016 peker mot en lavere vekst i 2016. I Revidert nasjonalbudsjettet (RNB) 2016 ble det anslått at produksjonen i kommunesektoren ville øke med 2,1 pst i 2015.

Veksten i det kommunale konsumet har de siste kvartalene vært om lag det samme som det private konsumet. Det kommunale konsumet er de tjenestene som ikke finansieres av brukerbetalinger, men av skatter og overføringer mv. Veksten for de fire siste kvartalene, regnet fra tilsvarende foregående periode var på 1,5 pst, og for de to siste kvartalene på 1,7 pst, regnet som årlig rate fra foregående to kvartaler. Dette er klart lavere enn siste prognose fra RNB, hvor Regjeringen anslo en helårsvekst for 2016 på 2,9 pst.

Veksten i det private konsumet de to siste kvartalene er på hhv. 0,5 og 0,4 pst. Veksten de siste to kvartalene, regnet som årlig rate fra foregående to kvartaler var på 2,1 pst. Anslaget for 2016 fra Revidert nasjonalbudsjettet i mai var på 1,0 pst. SSB forventer at veksten i det private konsumet vil bli på 1,9 pst i 2016, og at veksten i 2017 vil være på 2,0 pst. Norges Bank forventer at det private konsumet i 2016 vil være på 1,9 pst, og 2,1 i 2017.

Investeringene i kommunesektoren har de siste årene vært på et historisk høyt nivå. Det må blant annet sees i sammenheng med at fylkeskommunene overtok ansvaret for store deler av riksveinettet med virkning fra 2010. Investeringene har gjennomgående vist en noe avtakende tendens gjennom de siste årene, men varierer betydelig fra kvartal til kvartal.

Begge de to første kvartalene i år var veksten negativ, noe som ga en samlet nedgang på 12,9 prosent, regnet som årlig rate fra de to foregående kvartalene. Men for de siste fire kvartalene var det en økning på hele 14,3 pst, regnet som årlig rate fra foregående periode. I RNB i mai ble veksten i 2016 anslått til 4,0 pst.

Også investeringene i Fastlands-Norge har variert betydelig fra kvartal til kvartal. Mens veksten for de siste fire kvartaler var 3,7 pst, var veksten de siste to kvartalene kun 0,3 pst, begge regnet som årlig rate. For investeringene i boliginvesteringene var veksten positiv.

Oljeinvesteringene har de siste fire kvartalene falt med 18,1 pst, regnet fra foregående fire kvartaler, noe kraftigere enn Norges Banks årsanslag for

Norsk økonomi - regnskap og prognoser

	Regnskap, sesongjustert				*Anslag for 2016*					*Anslag for 2017*				
Realvekst fra	*Kvartalsrater*		*Årl.rate, siste* [2]		*FIN*	*SSB*	*NBa*	*SSB*	*NBa*	*FIN*	*SSB*	*NBa*	*SSB*	*NBa*
foregående periode	*16:1*	*16:2*	*4 kvart.*	*2 kvart.*	*11/5*	*2/6*	*23/6*	*15/9*	*22/9*	*11/5*	*2/6*	*23/6*	*15/9*	*22/9*
Privat konsum	0,5	0,4	1,9	2,1	1,0	1,3	1,5	1,9	1,9	1,7	2,2	2,0	2,0	2,1
Offentlig konsum[3]	0,6	0,6	1,7	2,5	3,0	3,0	3,0	2,6	2,7	2,0	1,9	2,5	1,9	2,6
- kommuneforvaltningen	0,5	0,3	1,5	1,7	2,9	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Oljeinvesteringer	-5,4	-3,7	-18,1	-16,7	-14,0	-16,2	-14,0	-19,1	-15,5	-8,0	-4,2	-5,0	-8,0	-4,2
Investeringer Fastl.-Norge[4]	-0,8	1,7	3,7	0,3	2,5	3,5	..	4,3	..	4,8	3,4	..	5,1	..
- fastlandsbedrifter	-1,0	2,1	-1,5	1,2	0,3	1,3	1,9	1,6	2,1	4,9	1,6	3,4	1,3	5,5
- boliger	0,9	2,3	6,7	7,4	4,2	6,1	6,5	8,4	7,6	3,4	2,5	2,8	9,1	4,0
- offentlig forvaltning	-2,2	0,4	8,8	-8,0	3,9	4,1	..	4,0	..	6,1	6,7	..	6,2	..
- - kommuneforvaltningen	-10,5	-0,1	14,3	-12,9	4,0	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Etterspørsel fra Fastl.Norge	0,3	0,8	2,2	1,8	1,9	2,2	2,3	2,6	2,5	1,9	2,2	2,3	2,6	2,5
Eksport i alt	-2,7	-0,3	2,4	-7,7	-0,9	1,4	..	-0,1	..	1,2	1,7	..	1,2	..
- tradisjonell vareeksport[5]	-4,6	-0,4	-0,1	-10,2	3,1	0,4	-1,3	-1,4	-4,0	4,2	4,4	2,9	3,3	3,1
Import i alt	-0,9	-1,7	0,1	-0,7	0,8	1,1	0,4	0,8	0,6	3,0	2,7	3,2	2,3	3,0
BNP	1,0	0,0	1,4	0,8	0,1	0,9	0,1	0,8	0,7	1,1	1,6	1,0	1,6	1,3
BNP Fastlands-Norge	0,3	0,4	0,6	0,8	1,0	0,9	0,8	0,9	0,9	1,7	2,1	1,6	2,1	1,8
- kommuneforvaltningen	0,2	0,4	1,7	1,2	2,1	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Timeverksproduktivitet FN	0,5	0,9	1,1	1,9	0,6	0,3	..	1,0	..	1,7	1,5	..	1,9	..
Utførte timeverk F-Norge	-0,2	-0,5	-0,6	-1,0	0,4	0,6	..	-0,1	..	0,0	0,6	..	0,2	..
- kommuneforvaltningen	0,1	0,1	1,1	0,5	1,6	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Antall sysselsatte i alt	-0,1	-0,1	-0,2	-0,6	0,2	0,3	0,2	-0,2	-0,3	0,7	1,1	0,1	0,7	0,8
- kommuneforvaltningen	-0,2	0,4	1,1	0,1	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Memo: BNP handelspartnere					*2,2*	*2,1*	*2,1*	*2,1*	*2,1*	*2,3*	*2,2*	*2,2*	*2,1*	*2,0*

1) Regnskap er det kvartalsvise nasjonalregnskapet fra SSB. Anslag FIN, NBa og SSB er sist publiserte prognoser fra hhv. Finansdepartementet, Norges Bank og Statistisk sentralbyrå.

2) Vekst siste fire (to) kvartaler over de siste fire (to) kvartalene ett (et halvt) år tidligere.

3) Norges Banks prognoser inkluderer også off. investeringer.

4) Norges Banks prognoser pr 17/12 inkluderer ikke off investeringer.

5) Norges Banks prognoser inkluderer også tjenesteeksport.

2016. For 2017 forventer SSB og Norges Bank en fortsatt negativ vekst på hhv. 8 og 4,2 pst. Det kraftige oljeprisfallet inn i 2016, ned mot 30 dollar fatet, kan ventelig føre til en enda sterkere reduksjon i oljeinvesteringene enn det som ble anslått på slutten av 2015.

Konsum

Sesongjusterte volumindekser, 2005.1 = 100

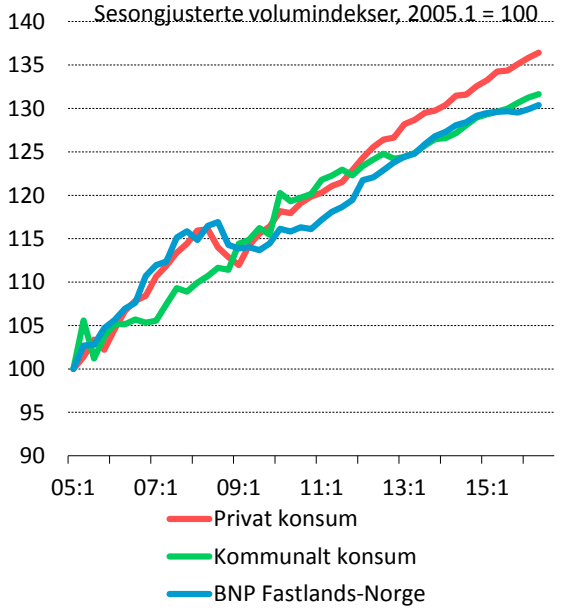

Kilde: Kvartalsvis nasjonalregnskap, SSB

Produksjon

Sesongjusterte volumindekser, 2005.1 = 100

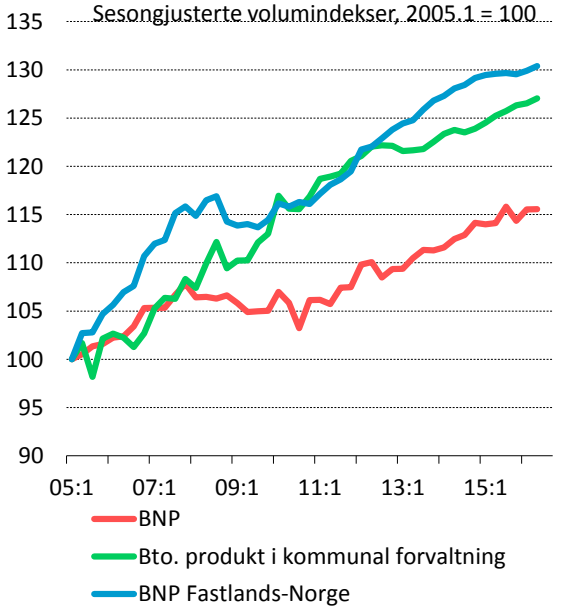

Kilde: Kvartalsvis nasjonalregnskap, SSB

Investeringer

Sesongjusterte volumindekser, 2005.1 = 100

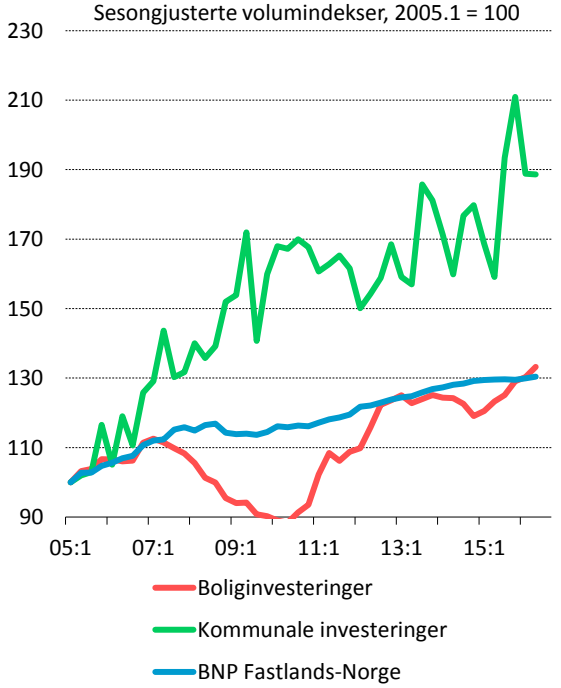

Kilde: Kvartalsvis nasjonalregnskap, SSB

Sysselsetting (timeverk)

Sesongjusterte volumindekser, 2005.1 = 100

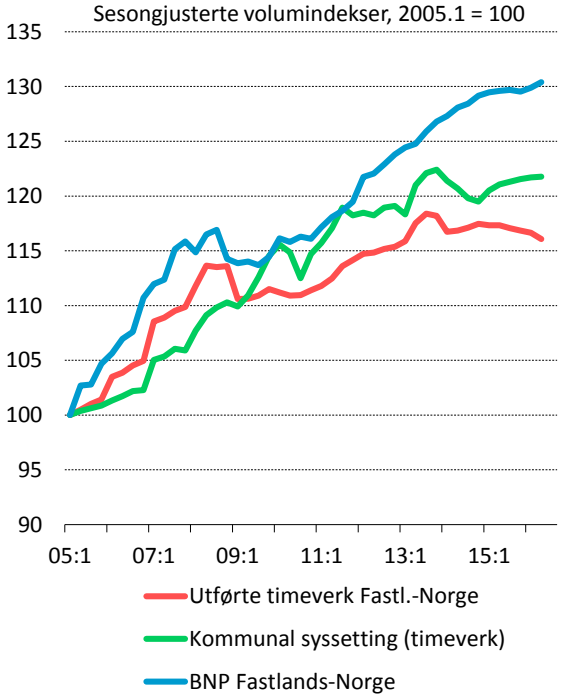

Kilde: Kvartalsvis nasjonalregnskap, SSB

Sysselsettingsvekst kun i offentlig sektor

Utførte timeverk i kommunesektoren økte med en årlig rate på 0,5 pst de siste to kvartalene, målt opp mot foregående to kvartaler. Veksten de siste fire kvartalene var på 1,1 pst, regnet fra de foregående fire kvartalene; klart sterkere enn timeverksveksten for fastlandsøkonomien som var negativ på -0,6 pst, og lavere enn anslaget for 2016 fra RNB på 1,1 pst.

De to siste kvartalene har veksten i antall sysselsatte for Norge falt med 0,6 pst, regnet fra de fore-gående fire kvartalene. I kommunesektoren har det vært en liten økning på 0,1 pst i samme periode. Totalt har antall sysselsatte i kommunal sektor økt med om lag 4 300 fra 2. kvartal 2015 til 2. kvartal i 2016, mens sysselsatte i staten har økt med 4 400. For helse- og omsorgstjenester, som domineres av offentlig sektor, økte sysselsettingen med om lag 9 000.

Antall sysselsatte i privat sektor ble redusert med omlag 9 000 i samme periode. Nedgangen i privat sektor var størst innen industri med nesten 13 000 og oljerelaterte næringer med 9000.

Vekstbidragene fra andre deler av næringslivet fører til at veksten totalt sett ikke faller enda mere. Det var forventet en liten sysselsettingsvekst for 2016, men ifølge nyere prognoser så blir veksten negativ.

Noe høyere sykefravær i 2015

Tall fra KS sitt personaladministrative register (PAI) viser at sykefraværet i kommuner og fylkeskommuner i perioden 2. kvartal 2015 til 1. kvartal 2016 var på 9,7 prosent. Dette utgjør en liten økning fra forrige tilsvarende periode. Siden 2011 har trenden vært svakt stigende.

SYKEFRAVÆR 2. KVARTAL 2015 TIL 1. KVARTAL 2016, PROSENT

	I alt	Fylkeskommuner	Kommuner
Totalt	9,7 (0,1)	7,4 (0,2)	10,0 (0,1)
Legemeldt	8,4 (0,1)	6,5 (0,2)	8,6 (0,1)
Egenmeldt	1,3 (0,0)	0,9 (0,0)	1,3 (0,0)
I arbeidsgiverperioden	4,1 (0,0)	3,2 (0,0)	4,2 (0,0)
Utenfor arbeidsgiverperioden	5,6 (0,1)	4,2 (0,2)	5,7 (0,1)
Kvinner	10,9 (0,1)	9,0 (0,2)	11,1 (0,1)
Menn	5,9 (0,1)	5,1 (0,1)	6,1 (0,1)

Tall i parentes viser endring i prosentpoeng fra ett år tidligere.

Kilde: KS (PAI)

For kommunene var sykefraværet på nær 10 prosent, og for fylkeskommunene 7,4 prosent. Det legemeldte fraværet var totalt på 8,4 prosent. Det legemeldte fraværet er fortsatt høyest i kommunene, med 8,6 prosent, mot 6,5 prosent i fylkeskommunene.

Sykefraværet i kommunene varierer mellom ulike sektorer. Sykefraværet er fortsatt høyest innen helse- og omsorgssektoren med 11,3 prosent. og i barnehagesektoren med 12,5 prosent. Administrasjon og teknisk sektor har lavest sykefraværet med hhv. 7,2 og 6,7 prosent.

I fylkeskommunene hadde ansatte i videregående opplæring fravær på 6,7 prosent, mens ansatte innenfor administrasjon og samferdsel hadde fravær på hhv. 6,8 og 6 prosent.

Totalutgiftene ved sykefravær for kommune-sektoren kan anslås til om lag 22,2 mrd. kroner i perioden. Dette er beregnet kun basert på den tapte arbeidstiden og evt. vikarutgifter er ikke tatt med (KS/PAI-registeret). Denne utgiften fordels på følgende måte:

- 11,4 mrd. kroner for kommunesektoren (arbeidsgiverperioden)
- 10,8 mrd. kroner for staten

Ett prosentpoeng reduksjon i sykefraværet beregnes til å utgjøre en total besparelse på nærmere 2,3 mrd. kroner per år. Om reduksjonen er likt fordelt i og utenfor arbeidsgiverperioden, vil potensiell besparelse for kommunesektoren utgjøre om lag 1,3 mrd. kroner.

Sykefravær i kommunesektoren 2015K2-2016K1, pst

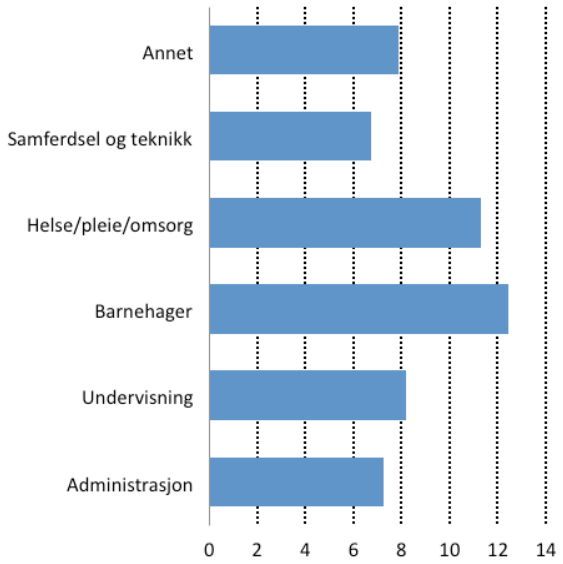

Kilde: KS/PAI

Sterkest utgiftsvekst i helse- og omsorgssektoren

Kumulerte kommuneregnskapstall viser at den sterkeste utgiftsveksten i perioden 2. kvartal 2015 til 2. kvartal 2016 var i kommunehelse og pleie- og omsorgstjenester. Når det tas hensyn til anslaget for deflator fra Finansdepartementet på 2,6 prosent, har det vært en realvekst på de fleste områder så nær som grunnskole. En negativ vekst på kommunehelsesektoren i 2015 skyldes avvikling av ordningen med kommunal medfinansiering av sykehusinnleggelser. Kommunesektoren som helhet hadde en realutgiftsvekst på 2,1 prosent.

Kommunal utgiftsvekst etter sektor
- kumulert vekst fra året før pr. 2 kv, prosent

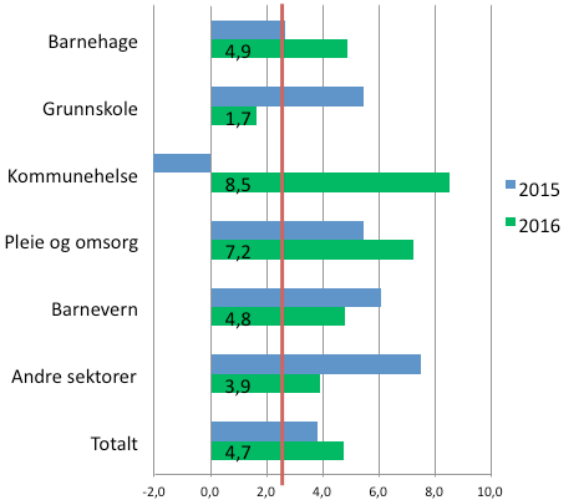

Den røde linjen viser finansdepartementets anslag på kommunal deflator på 2,6 prosent for 2016.
Kilde: SSB/KS

Økningen i asylsøkere gir økt bosettinger av flyktninger

Året 2015 var sterkt preget av flyktninge- og asylsituasjonen, både for kommunesektoren og samfunnet for øvrig. Til sammen kom det 31 150 asylsøkere til Norge i 2015, mot et gjennomsnittlig på ca. 10 000 de siste årene. Den sterke tilstrømming i 2015 har gitt behov for en rekord stor bosetting for kommunene i 2016.

BOSETTING PR. 31.7.2016			
Enslige mindreårige	**Familiepersoner**	**Enslige voksne**	**Bosetting totalt**
694	2866	2034	6620

Kilde: IMDI

For 2016, er det et behov for å bosette ca. 16 000 flyktninger i kommunene. Kommunene har respondert positivt på utfordringen, og fattet vedtak på bosetting av 16 446 flyktninger i 2016. Samtidig har kommune forbeholdt nesten 2900 plasser til enslige mindreårige.

Ved utgangen av juli i år hadde kommunene bosatt 6 620 personer, og det er bosatt 694 enslige mindreårige. Det betyr at det vil bli noen hektiske høstmåneder for å bosette de siste 10 000 flyktningene i kommunene.

En så stor økning i bosettingen vil utvilsomt utfordre kommunene på flere områder. På kort sikt vil utfordringene i hovedsak være i forhold til boliger og kapasitet i voksenopplæring, introduksjonsprogram, grunnskole, barnehage, sosiale tjenester og andre berørte kommunale tjenester. Utfordringene relaterer seg da både til økonomi, tilgang på rett kompetanse og generell kapasitet i tjenestene.

En mer grunnleggende utfordring på noe lengre sikt vil imidlertid være knyttet til sysselsetting og kvalifisering av bosatte flyktninger. I 2014 gikk totalt 44 prosent av deltakerne i introduksjons-ordningen direkte over til arbeid eller utdanning etter avsluttet program. Dette er betydelig under det nasjonale målet om minst 55 prosent overgang til arbeid eller utdanning. På den annen side viser det seg erfaringsmessig at rundt 60 prosent av flyktningene er i arbeid eller utdanning ett år etter avsluttet introduksjonsprogram.

I tillegg til nødvendigheten av en styrking av kommunenes rammebetingelser, slik at de blir i stand til å ivareta sine forpliktelser etter introduksjonsloven, vil utviklingen på arbeidsmarkedet ha stor betydning for resultatoppnåelsen både i introduksjonsordningen og for generell sysselsetting av innvandrere de kommende årene.

Hittil i år har litt over 2000 nye asylsøkere kommet til Norge. Bosettingsbehovet for 2017 er derfor foreløpig nedjustert til 13 – 15 000, og kan bli ytterligere lavere hvis tilstrømmingen av nye asylsøkere blir like lav som hittil i 2016.

Enslige mindreårige

Totalt 5 297 enslige mindreårige asylsøkere kom til Norge i 2015, noe som utgjør 17 prosent av det totale antallet ankomster gjennom året. Dette representerer en betydelig økning sett i forhold til foregående år, med 536 bosatte enslige mindreårige i norske kommuner så sent som i 2014. Situasjonen har medført behov for opprettelse av en rekke nye mottaksavdelinger for enslige mindreårige i 2015, samt nye omsorgssentre for enslige mindreårige under 15 år. Dette har medført stadig oppbygging av kommunale tjenester relatert til gruppen.

Kommunene har i 2016 sagt ja til å bosette nærmere 3000 enslige mindreårige. Det er også denne gruppen som kan være mest krevende å få bosatt i kommunene. Hittil i år er det bosatt flest enslige mindreårige flyktninger fra Afghanistan og Eritrea på henholdsvis 372 og 215 personer. Det er kommunene i Akershus og Rogaland som hittil i år har bosatt flest enslige mindreårige.

Både bosetting og videre integrering av enslige mindreårige flyktninger kan vise seg å bli en utfordring for kommunene. Både kapasitet og kompetanse må bygges opp i mange kommuner. Regelendringen fra 2013 som medfører reduksjon fra 100 til 80 prosent refusjon av kommunale barnevernutgifter til målgruppen svekker kommunene evne til å bygge opp gode tjenestetilbud.

NASJONALITET BOSATTE ENSLIGE MINDREÅRIGE I PR.31. JULI 2016,	
Syria	61
Eritrea	215
Afghanistan	372
Statsløse	12
Sudan	2
Etiopia	12
Somalia	18
Andre	2
Totalt	**694**

Kilde: IMDI

Avtagende befolkningsvekst – enn så lenge

Per 1. juli 2016 var det 5 236 826 innbyggere registrert bosatt i Norge. Dette var en økning på 47 391 innbyggere, tilsvarende 0,9 prosent, fra 1. juli året før. Dette var lavere vekst enn fra 2014 til 2015. Fra 1. juli 2014 til 1. juli 2015 økte befolkningen med 51 756 innbyggere, tilsvarende 1,0 prosent. Det vil si at det har vært en nedgang i befolkningsveksten på 4 365 personer sammenliknet med samme periode året før.

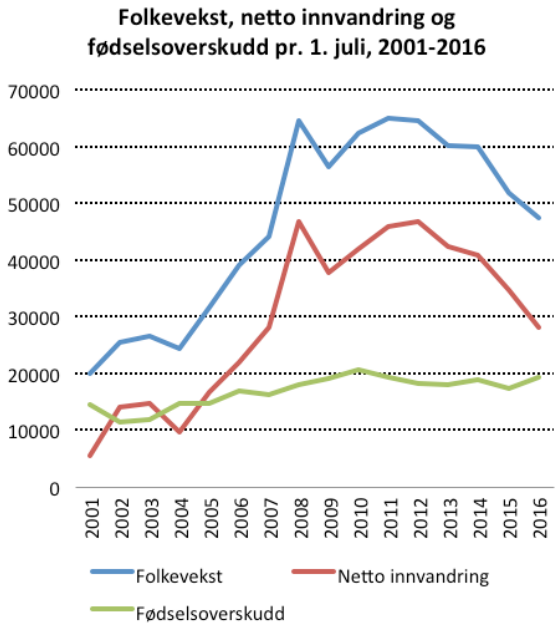

Om lag 59 prosent av befolkningsveksten kom som følge av netto innvandring og 41 prosent som følge et resultat av fødselsoverskudd. Netto innvandring var 27 900 personer, der innvandringen var på 66 500 personer og utvandringen på 38 600 personer. Fødselsoverskuddet var på 19 400 personer, der antall fødte var på 59 500 og antall døde var på 40 100.

Nedgangen i befolkningsvekst fra året før skyldes at netto innvandring var 6 600 lavere enn året før, mens det at fødselsoverskuddet økte med 2 000 personer trakk i motsatt retning. Nedgangen i netto innvandring var en kombinasjon av at innvandringen var om lag 1 800 lavere og utvandringen om 4 800 høyere enn året før.

Samtidig var det en sterkere befolkningsvekst *gjennom* 2. kvartal 2016 enn gjennom 2. kvartal året før. I 2. kvartal 2016 økte befolkningen med 13 570 personer, mens økningen året før var på 12 437 personer, det vil si at befolkningsveksten i 2. kvartal 2016 var 1 133 høyere enn året før.

Den viktigste forklaringen på denne økte veksten er at netto innvandring økte med 1 005 personer – innvandringen økte med 1 549 personer, mens utvandringen økte med 544 personer. Økningen i innvandringen henger sammen med at asylsøkere som kom i fjor, nå er kommet med i tallene.

Det er verdt å merke seg at arbeidsinnvandringen har avtatt de siste årene. Det har de siste fem årene vært flere som utvandrer til Sverige enn som flytter inn. Samtidig har netto innvandring fra land i Øst-Europa sunket de siste årene mens den har økt fra land preget av konflikter og ustabilitet. Samlet sett kan dette bidra til å endre utfordringsbildet for kommunene i årene fremover.

Fra 1. januar 2015 til 1. januar 2016 var det en befolkningsvekst i Norge på 48 163 personer tilsvarende 0,9 prosent. I følge SSBs befolknings-fremskrivning (middelalternativet) forventes befolkningsveksten fra 2016 til 2017 å bli 56 600 personer tilsvarende 1,1 prosent. I SSBs alternativ med lav nettoinnvandring er befolkningsveksten anslått til 45 600 personer og i alternativet med høy innvandring er anslaget satt til 67 600 personer. I første halvår 2016 har det vært en befolkningsvekst på 22 841 personer.

Noe lavere kostnadsvekst

Etter mange år med meget sterk lønnsvekst i norsk økonomi har lønnsveksten avtatt de siste tre årene, i takt med økende arbeidsledighet. Som vanlig følger lønnsveksten i kommunesektoren samme utvikling som frontfagene, men med et etterslep. Lønnsveksten er høyere enn i frontfagene i det lønnsveksten snur nedover og lavere når lønnsveksten snur oppover. For 2016 anslo KS etter årets oppgjør lønnsveksten til 2,4 prosent, på linje med anslaget for industrien og anslaget i RNB2016 for økonomien i alt, forutsatt en normal lønnsglidning gjennom året.

Rammen for 2017 ble også bestemt i årets oppgjør, og den indikerer at lønnsveksten for kommunesektoren kan bli så lav som 2,2 prosent i 2017. Både SSB og RNB legger imidlertid til grunn en høyere lønnsvekst, både for kommunesektoren og økonomien i alt, på nær 2 ¾ prosent.

Foruten forventninger om lavere arbeidsledighet, avspeiler den økte lønnsveksten effekten av bedret lønnsomhet for frontfagbedriftene og økt konsumprisvekst, begge deler på grunn av de siste årenes svekkelse av kronekursen. For 2018 og 2019 venter SSB lønnsvekst på henholdsvis 3,1 og 3,4 prosent.

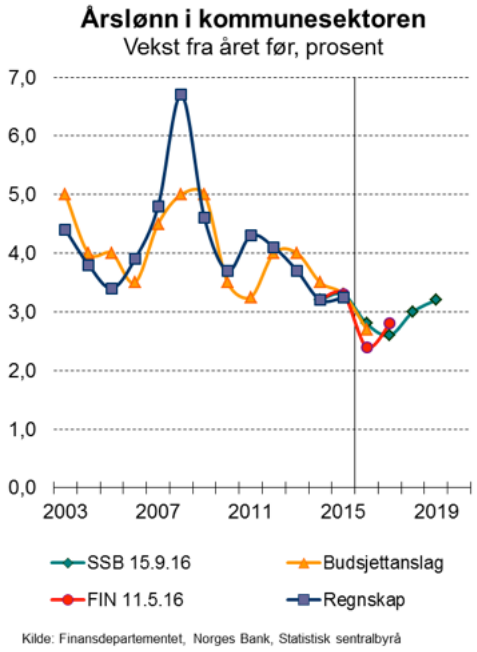

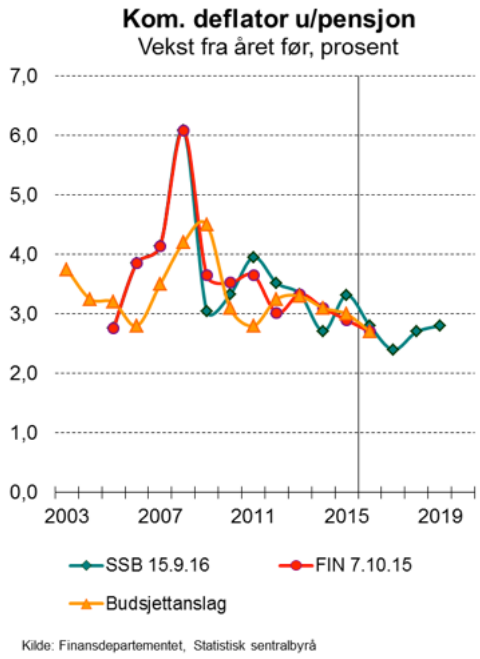

Med lavere lønnsvekst har også veksten i den kommunale deflatoren avtatt. Anslagene fra både Finansdepartementet og SSB er forholdsvis samstemte på 2 ¾ prosent for 2016, og SSB venter kostnadsvekst rundt 2 ½ prosent for 2017 og 2018.

Skatteinngangen høyere enn anslått

Kommuner og fylkeskommuner mottok i perioden januar-august i år 112 mrd. kr i skatter fra personlig inntekt og formue samt naturressursskatt, jfr. tabeller bak i rapporten. Kommunene hadde en vekst i skatteinngangen på 8,2 prosent i forhold til samme periode i fjor, mens fylkeskommunene hadde en vekst på 6,6 prosent. For kommunesektoren samlet utgjorde veksten 7,9 pst. Både for kommunene og fylkeskommunene var skatteveksten i denne perioden høyere enn den anslåtte årsveksten. I RNB er det lagt til grunn en vekst i 2016 på 6,4 prosent for kommunene og 4,1 prosent for fylkeskommunene. Skatteanslaget ble i RNB økt med 0,7 mrd. kroner i forhold til anslaget i statsbudsjettet for 2016.

Mai måned bidro til den relativt sterke veksten i skatteinngangen hittil i 2016. En gjennomgang av tallene viser at det var sterk vekst i forskuddsskatten i mai. Skattetallene for månedene juni og juli viste som ventet avtakende vekst sammenliknet med mai. I august måned var veksten relativt sterk sammenliknet med samme måned i 2015, og det meste av veksten denne måneden bestod av restskatt.

Tallene for årets første åtte måneder kan indikere at skatteinntektene til kommunesektoren i år blir høyere enn anslått i RNB. Det er imidlertid usikkerhet knyttet til utviklingen de fire siste månedene av året. Fortsatt gjenstår de viktige skattemånedene september og november som har forskuddstrekk for personlige skatteytere. I tillegg påvirkes høstmånedene av likning/avregning for 2015 og av korreksjon av fordelingen av skatteinntekter mellom skattekreditorene, dvs. kommunene, fylkeskommunene, staten og folketrygden.

Demografikostnader

Teknisk beregningsutvalg for kommunal og fylkeskommunal økonomi (TBU) har oppdatert sitt anslag for demografikostnadene for 2017 etter at SSB kom med nye befolkningsfremskrivninger i juni i år. Utvalget anslår nå at merutgiftene for kommunesektoren til drift av såkalte nasjonale velferdstjenester vil utgjøre om lag 2,6 mrd. kroner i 2017, mens det opprinnelige anslaget var på om lag 2,5 mrd. Utvalget anslår merutgiftene som må finansieres av de frie inntektene anslås til om lag 2,1

mrd. kroner. Dette er det samme som ble anslått i Kommuneproposisjonen.

Pensjonskostnader

Når det gjelder økningen i pensjonskostnader utover lønnsvekst, som er kostnader som må dekkes innenfor budsjettøkningen i frie inntekter, hersker det fortsatt usikkerhet. Departementets anslag innebærer at veksten i kommunesektorens samlede pensjonskostnader vil være i størrelsesorden 850 mill. kroner i 2017, utover det som dekkes av den kommunale deflatoren.

Godt netto driftsresultat for 2015

I 2015 var netto driftsresultat i kommunesektoren på 3,2 prosent. Den nye anbefalingen fra Teknisk-beregningsutvalg for kommunal og fylkeskommunal økonomi (TBU), og som gjelder fra og med regnskapsåret 2014, er satt til 2 prosent. Anbefalingen gjelder gjennomsnitt over tid for kommunesektoren i alt, og måles på konsernnivå. I de foregående åtte år lå nettodriftsresultat stort sett under det anbefalte nivået.

TBU har også kommet med separate anbefalinger for kommuner og fylkeskommuner. For kommunene inkludert Oslo er anbefalt nivå satt til 1 ¾ prosent og for fylkeskommunene er anbefalingen satt til 4 prosent. I 2015 var netto driftsresultat i kommunene inklusiv Oslo på 3,0 prosent, mens fylkeskommunene utenom Oslo hadde 4,6 prosent. Det vil si at i 2015 var resultatene i både kommunene og fylkeskommunene høyere enn TBUs anbefaling om hva netto driftsresultat bør ligge på i gjennomsnitt over tid.

Prognoser over utviklingen i netto driftsresultat er svært usikre fordi utviklingen avhenger av mange forhold. Beregninger KS har gjort tyder imidlertid på at endringer i brutto driftsresultat fra ett år til et annet langt på vei kan forklares av realveksten i frie inntekter. I revidert nasjonalbudsjett for 2016 anslås det en realvekst i frie inntekter i 2016 på 1,0 prosent. Det er rimelig å anta at denne realveksten isolert sett kan gi en nedgang i brutto driftsresultat fra 2015 til 2016 på mellom 0 og ½ prosentpoeng.

Endringene i netto driftsresultat vil i tillegg være påvirket av utviklingen i netto renteutgifter og avdrag. Anslagene for netto renteutgifter og avdrag for 2016 er svært usikre. I 2015 utgjorde de 3,9 prosent av inntektene. Vi vil på usikkert grunnlag anslå at netto renteutgifter og avdrag vil ligge på mellom 3 ¾ og 4 ¼ prosent av driftsinntektene i 2016.

Dette betyr at for kommuner og fylkeskommuner samlet sett kan netto driftsresultat i 2016 ende på mellom 2 ¼ og 3 ¼ prosent, med et punktestimat på 2 ¾ prosent.

Det er lagt opp til en realvekst i frie inntekter i 2017 på om lag 1,2 prosent i forhold til anslaget for 2016 i revidert nasjonalbudsjett. En slik realvekst vil anslagsvis gi en nedgang i brutto driftsresultat

Nto driftsresultat fratrukket investeringsmoms i prosent av driftsinntekt for kommunesektoren. Konsern

Med anslått intervall for 2015 og 2016

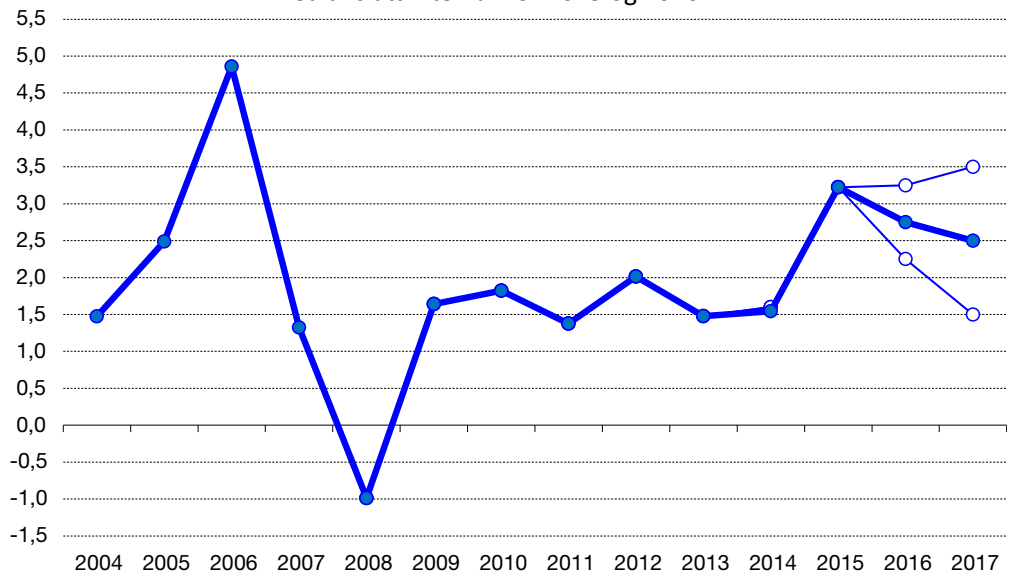

Kilde: Kostra, TBU, KS

på mellom 0 og ½ prosentpoeng fra 2016 til 2017. På usikkert grunnlag kan vi legge til grunn at netto renteutgifter og avdrag i 2017 vil ligge på mellom 3 ½ og 4 ½ prosent av driftsinntektene. Dermed kan vi anslå at netto driftsresultat for kommunene og fylkeskommunene samlet vil ligge et sted mellom 1 ½ og 3 ½ prosent av driftsinntektene i 2017, med et punktestimat på 2 ½ prosent. Resultatet kan være noe overvurdert, da metoden bare tar hensyn til årets inntektsvekst og ikke den uventede inntektsveksten året før.

I figuren på forrige side vises kommunesektorens netto driftsresultat fratrukket investeringsmoms i perioden 2004 til 2015 samt anslag for 2016 og 2017. Tallene for netto driftsresultat er også påvirket av forvaltningsreformen i 2010, slik at tallene før 2010 ikke er direkte sammenliknbare med tallene fra og med 2010. I perioden 2011 til 2015 var gjennomsnittlig netto driftsresultat på 1,9 prosent. I denne 5-årsperioden var netto driftsresultat høyest i 2015 med 3,2 prosent og lavest i 2011 med 1,4 prosent.

Lavere gjeldsvekst hittil i år

Gjeldsveksten i kommunesektoren siste tolv måneder var ifølge kredittindikatoren K2 på 5,0 pst. Samlet brutto gjeld var på 448 mrd. kroner, en økning på over 50 pst siden utgangen av 2010. Veksten har imidlertid vært markert avtagende gjennom 2016; veksten per august 2016 er 2 – 3,5 prosentpoeng lavere enn veksten i perioden 2012 – 2015. Veksten er også kommet ned på nivå med gjennomsnittsnivået for publikumssektoren, som foruten kommunesektoren består av husholdningene og ikke-finansielle foretak.

Det er for tidlig å si om den reduserte låneveksten er av permanent karakter eller ikke. Vedtatte budsjetter for 2016 i om lag halvparten av landets kommuner, som KS har hentet inn, gir ingen indikasjoner om redusert investeringsaktivitet og lavere lånefinansiering. Det kan ikke ses bort fra at økningen i rentedifferanse mellom lån i kredittforetak og innskudd i banker kan ha ført til at kommunesektoren utsetter låneopptak til senere på året. Den økte rentemarginen i første halvår 2016 skyldes i første rekke fall i innskuddsrenten.

Kredittforetakene (Kommunalbanken og KLP Kommunekreditt) er den viktigste kredittkilden for kommunesektoren, med en andel av gjelden på 52 pst per utgangen av august 2016. Kredittforetakenes andel av gjelden har imidlertid vist en stabilt fallende tendens fra toppnivået i 2007, hvor andelen var oppe i 70 pst til sommeren 2015. Det siste året har kredittforetakenes andel av lånegjelden vært stabil.

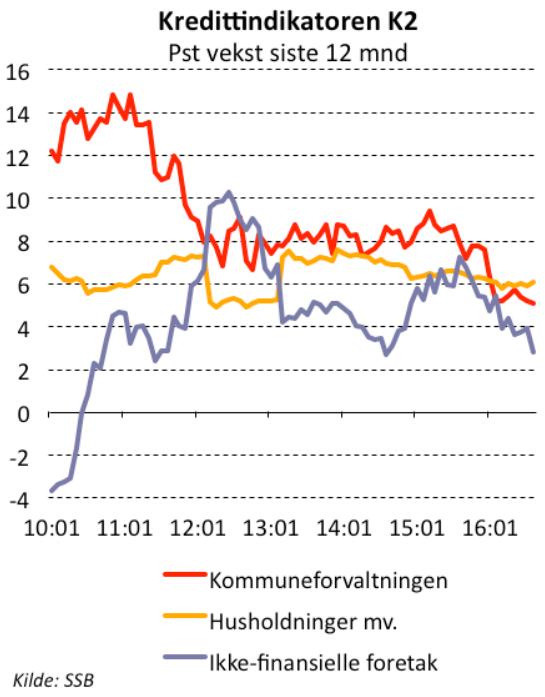

Kilde: SSB

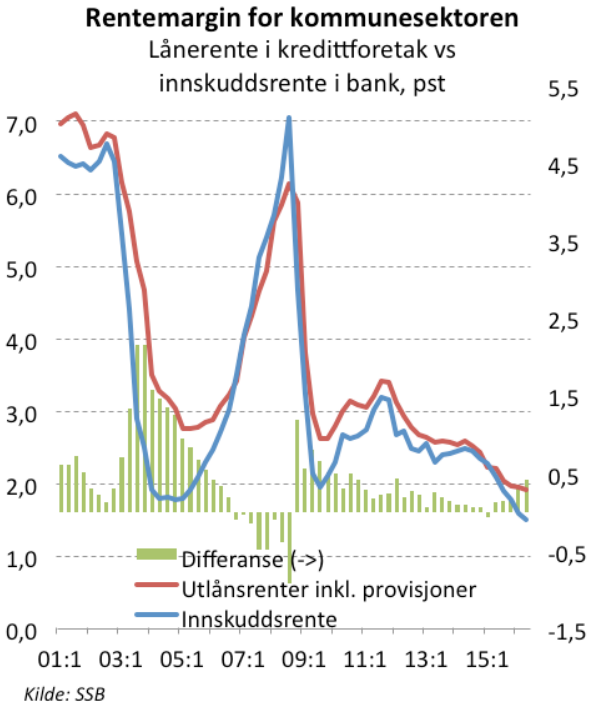

Kilde: SSB

Obligasjons- og sertifikatgjeldens andel av gjelden har ligget stabilt på 28 – 30 pst siden sommeren 2015; den høyeste andelen man har hatt på hele 2000 tallet. Fra utgangen av 2013 har obligasjons- og sertifikatgjelden økt med 44,7 mrd. kroner, fordelt med 18,7 mrd. kroner i obligasjonsgjeld og 26,0 mrd. kroner i sertifikatgjeld. Dette utgjør i underkant av 60 pst av samlet gjeldsvekst i denne perioden.

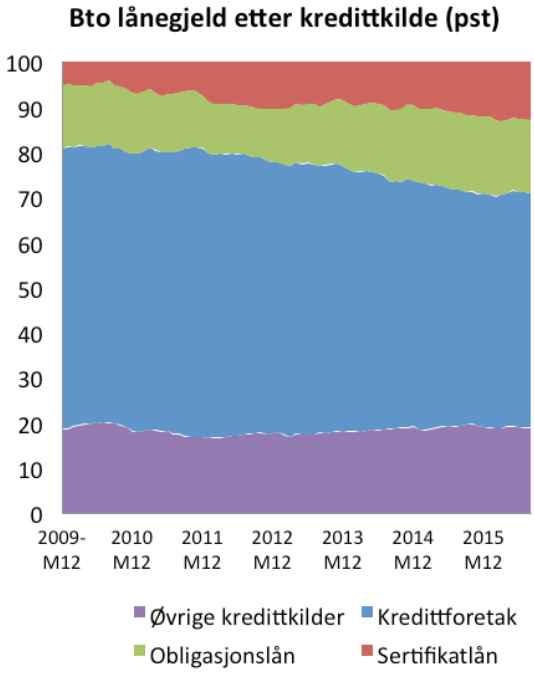

Lånegjeld og økonomisk handlingsrom

Lånegjeld, netto driftsresultat og disposisjonsfond er tre sentrale størrelser i vurderingen av en kommunes økonomiske handlingsrom. I en egen undersøkelse som KS har gjennomført er handlingsrommet til den enkelte kommune søkt belyst som en sammenveid indikator av disse tre størrelsene. Undersøkelsen indikerte at de fleste kommunene (91 pst) i 2015 hadde moderat eller større grad av økonomisk handlingsrom. 40 kommuner ble vurdert til å ha lite økonomisk handlingsrom. Antallet kommuner med lite økonomisk handlingsrom viste også en klar nedgang fra tidligere år, noe som i hovedsak skyldes at kommunene hadde høyere netto driftsresultat i 2015 enn foregående år.

År	Lite økonomisk handlingsrom	Moderat økonomisk handlingsrom	Større grad av økonomisk handlingsrom
2015	40	193	195
2014	63	211	154
2013	67	209	152

Blant de 40 kommunene med lite økonomisk handlingsrom er det også variasjoner. 20 kommuner (halvparten) har et handlingsrom som er svært begrenset, hvilket er 14 færre enn i 2014.

Kommuner som har gjeld over 75 pst av driftstsinntekter, og

Netto driftsresultat etter bundne fondsavsetninger	**Dispsisjonsfond inkl. regnskapsmessig mer-/mindreforbruk** Under 2 pst av driftsinntekter	2 - 5 pst av driftsinntekter
Under 0 pst av driftsinntekter (negativt)	20 (50 pst) Svært utsatt	6 (15 pst) Noe utsatt
0 - 1 pst av driftsinntekter	9 (23 pst) Noe utsatt	5 (12 pst) Mindre utsatt

Det synes å være liten sammenheng mellom kommunenes inntektsnivå (korrigerte frie inntekter eksklusiv eiendomsskatt og konsesjonskraft) og graden av økonomisk handlingsrom. Dette kan indikere at det er kommunens egne prioriteringer som i første rekke har betydning for graden av økonomisk handlingsrom.

Korrigerte frie inntekter ekskl. eiendomsskatt og konsesjonskraft:	Andel av kommunene i pst med		
	Lite økonomisk handlingsrom	Moderat økonomisk handlingsrom	Større grad av økonomisk handlingsrom
Under 97 pst av landssnitt	9,6	44,7	45,7
97 - 100 pst av landssnitt	9,3	47,5	43,2
100 - 105 pst av landssnitt	10,6	44,2	45,2
Over 105 pst av landssnitt	8,0	43,8	48,2

Dette bildet endres heller ikke vesentlig om eiendomsskatt og konsesjonskraft inkluderes i de frie inntektene. Med unntak av at blant kommuner med de høyeste inntektene (over 120 av landssnittet) er det en noe større andel kommuner med større grad av økonomisk handlingsrom. Andelen kommuner med lite økonomisk handlingsrom er derimot ikke vesentlig lavere.

Det synes derimot å være en viss samvariasjon mellom graden av graden av økonomisk handlingsrom og kommunestørrelse. De minste kommunene (under 2 000 innbyggere) og de største kommunene (over 20 000 innbyggere) synes å ha noe større økonomisk handlingsrom, mens det er kommunene med 4 – 8000 innbyggere har mest begrenset økonomisk handlingsrom.

	Andel av kommunene i pst med		
	Lite økonomisk handlingsrom	Moderat økonomisk handlingsrom	Større grad av økonomisk handlingsrom
Under 2 000 innbyggere	4,3	39,4	56,4
2 000 - 3 999 innbyggere	10,0	44,0	46,0
4 000 - 7 999 innbyggere	13,0	52,0	35,0
8 000 - 19 999 innbyggere	11,5	46,2	42,3
Over 20 000 innbyggere	7,1	42,9	50,0

Refinansieringsrisiko knyttet til lån som i hovedsak skal fornyes ved forfall er en annen faktor som kan påvirke kommunenes økonomiske handlingsrom. Sertifikatlån brukt til finansiering av investeringer er en slik type lån. I følge KOSTRA konserntall for 2015 hadde fylkeskommunene 10 mrd kroner og kommunene 48 mrd. kroner i sertifikatlån. Om lag ¼ av kommunene (91) hadde slike lån ved utgangen av 2015, hvorav 20 kommuner med 16 % av befolkningen hadde mer enn halvparten av sertifikatgjelden. 57 av kommunene hadde i 2015 sertifikatlån som utgjorde mer enn 25 pst av driftsinntektene.

Av de 40 kommunene med begrenset økonomisk handlingsrom var det 13 kommuner som hadde sertifikatgjeld over 25 pst av driftsinntektene, og for om lag halvparten av disse utgjorde sertifikatgjelden over 50 pst av driftsinntektene. Dette er kommuner som har små økonomiske reserver, og dermed blir også tjenesteproduksjonen i disse kommunene mer direkte eksponert for refinansieringsrisikoen.

SERTIFIKATLÅN SOM ANDEL AV BRUTTO DRIFTSINNTEKTER

	Har ikke	Under 25 pst	Mellom 25 og 50 pst	Over 50 pst
Kommuner med begrenset økonomisk handlingsrom	25	2	6	7
Kommuner med moderat økonomisk handlingsrom	146	23	17	7
Kommuner med større grad av økonomisk handlingsrom	145	30	12	8
Alle kommuner	**316**	**55**	**35**	**22**

Kilde: SSB KOSTRA konsern

Renteføl somhet

Om lag 2/3 av kommuneforvaltningens lån har kortere rentebinding enn 1 år. Dette er tilsvarende andel som i de senere årene. Endringer i rentenivået kan derfor forventes å gi en relativt rask innvirkning på kommunesektorens renteutgifter. Men ikke alle renteutgifter må bæres av kommunen selv.

For å kunne gi et grovt bilde av hva en renteendring isolert sett vil kunne ha å si for sektoren samlet, har KS i flere år beregnet netto renteeksponert gjeld for kommuner og fylkeskommuner. I beregningen korrigeres brutto lånegjeld for opptatte lån i Husbanken for videre utlån til kommunens innbyggere og lån med ulik statlig rentestøtte. Det tas også hensyn til bankinnskudd og plasseringer i obligasjoner/sertifikater som kommunen har, samt ansvarlige lån til kraftsektoren. Endelig korrigeres det for renter knyttet til realkapital i VAR-sektoren, siden finanskostnadene for disse tjenestene i stor grad kan dekkes inn gjennom økte gebyrer fra innbyggerne.

Per utgangen av mars 2016 anslås kommunesektorens renteeksponerte gjeld til 164 mrd kroner. Det innebærer at 1 prosentpoeng økt rente vil medføre økte netto renteutgifter for kommunene med i størrelsesorden 1,6 mrd. kroner før det tas hensyn til rentebindinger. I beregningen av renteeksponert gjeld er det ikke tatt hensyn til at kommunesektoren har betydelige pensjonsmidler plassert i fond/livselskaper.

RENTEBÆRENDE FORDRINGER OG GJELD, SAMT RENTEEKSPONERT GJELD I KOMMUNESEKTOREN, MRD KR

	31.12.2011	31.12.2013	31.12.2014	31.12.2015	31.03.2016
Fordringer inkl. utlån	105	116	118	131	136
Gjeld (fratrukket gjeld med rentekomp)	262	307	338	362	370
Netto gjeld	-157	-191	-220	-231	-234
Selvkostanlegg*		55	60	70	70
Renteeksponert gjeld		-136	-160	-161	-164

* Gjelder vann, avløp og renovasjon. Anslag basert på kommunenes rapportering i KOSTRA.

Den regionale utviklingen

Fortsatt lav vekst i fastlandsøkonomien

I perioden 3. kvartal 2015 – 2. kvartal 2016 økte samlet produksjon for alle næringer i Norge med 1,3 prosent. Dette er noe svakere enn for foregående firekvartalsperiode. Det er imidlertid BNP Fastlands-Norge som forteller mest om det innenlandske konjunkturbildet, og her var BNP-veksten på knapt 0,4 prosent andre kvartel 2016. Andre halvår i fjor hadde en nullvekst etterfulgt av en økning i 1. kvartal 2016 på 0,3 prosent. Til sammenlikning er SSBs anslag på trendveksten i BNP Fastlands-Norge på 2,25 prosent.

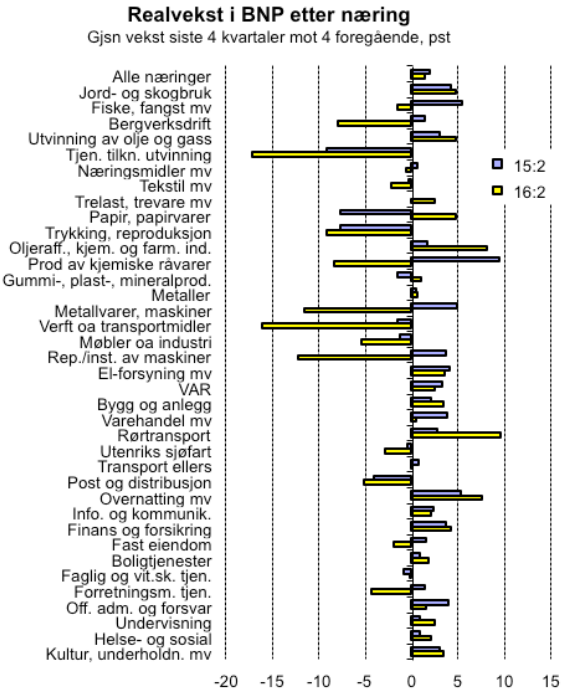

Reduserte investeringer i petroleumsnæringen er hovedårsak til den svake konjunkturutviklingen. For Fastlands-Norge var det først og fremst vekst i investeringene i de tjenesteytende næringer. Investeringene i industrien ble redusert med 1,2 prosent 2 kvartal 2016.

Næringene utvinning av olje og gass, oljeraffinering, rørtransport av olje og gass hadde en sterk næringsvekst på henholdsvis 4,7 prosent, 8,2 prosent og 9,5 prosent. Hotell- og restaurantvirksomhet har hatt stor aktivitet i siste firekvartalsperiode med en vekst på 7,6 prosent. Dette til tross for hotellstreiken i mai. Videre har næringene jord og skogbruk hatt en vekst på 4,8 prosent, finans og forsikring en vekst på 4,2 prosent og bygg og anlegg en vekst på 3,4 prosent.

Tjenester tilknyttet utvinning av olje og gass fortsatte ytterligere tilbakegangen og hadde en stor nedgang på hele 17,1 prosent nå i siste firekvartalsperiode mot en nedgang i forrige firekvartalsperiode på 9,2 prosent.

Etterspørselen fra petroleumsnæringen er av stor betydning for norsk økonomi. De fleste næringer har leveranser til petroleumsnæringen, enten direkte eller som underleverandør. Næringer med stor leveranse vil dermed også være sårbare for svingninger i etterspørselen fra petroleumsnæringen. Beregninger som Statistisk sentralbyrå har utført, SSB Rapporter 2016/17, viser at om lag 230 000 sysselsatte personer kan knyttes opp til aktiviteten i petroleumsnæringen i 2013 og 2014. I 2015 er tallet redusert til om lag 205 000 personer.

Den oljedrevne konjunkturnedgangen har nå vart i halvannet år. Selv om petroleumsnæringen og norsk økonomi er inne i en omstillingsfase, vil petroleumsnæringen være viktig for norsk økonomi i mange år fremover.

Svakere vekstbilde for alle fylker

En samlet produksjonsindikator for hvert fylke kan beregnes ved å veie sammen utviklingen i de ulike næringene og fylkenes andel av den samlede produksjonen i hver av dem. Basert på en slik beregning var det svak vekst for alle fylkene samlet i siste firekvartalsperiode og i tillegg betydelig svakere vekst enn forrige firekvartalsperiode, også for hvert enkelt fylke isolert.

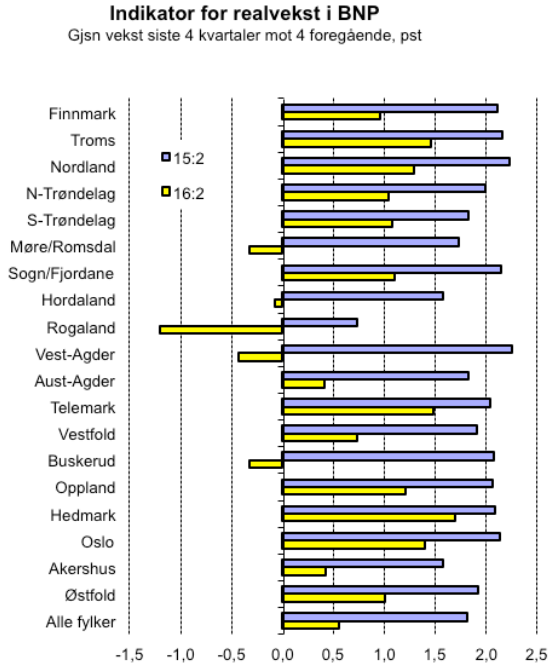

Vi ser at indikatoren for Rogaland, Vest-Agder, Møre- og Romsdal, Buskerud og Hordaland dessuten viste en negativ vekst siste periode. Den største realveksten i BNP hadde vi i Hedmark, Telemark og Troms.

Vekstbildet for fylkene ble imidlertid snudd i forrige firekvartalsperiode. Fylker med den laveste veksten fra den foregående konjunkturoppgangen som Finnmark, Troms, Nordland, Oppland, Hedmark, Østfold og Telemark var blant de med sterkest vekst av landets fylker i de to siste firekvartalsperiodene.

Den økonomiske aktiviteten tilknyttet utvinning av råolje og naturgass har hatt en helt særskilt svak utvikling i det siste halvannet året og da spesielt i Rogaland.

I tillegg til en generell svakere vekst, har nok Buskerud blitt påvirket av nedgangen innen næringsområdene produksjon av metallvarer, elektrisk utstyr og maskiner, verftsindustri og annen transportmiddelindustri og produksjon av møbler og annen industriproduksjon. Foruten oljetilknyttet virksomhet er også Hordaland stor innen mange næringsområder der veksten var svak: produksjon av metaller, verftsindustri og annen transportmiddelindustri, reparasjon og installasjon av maskiner og utstyr og også utenriks sjøfart. Nedgang i både oljetilknyttet aktivitet og møbelproduksjon og annen industriproduksjon har trolig bidratt til den negative veksten i Møre- og Romsdal, som har 25 prosent av landets produksjon. En generell nedgang i aktiviteten og særlig innen produksjon av metaller kan ha bidratt til negativ vekst i Vest-Agder. At Hedmark har gått tilbake, skyldes nok svakere vekst innen skogbruk i siste kvartalsperiode enn forrige kvartalsperiode.

Næringene i Finnmark, Nordland og Troms har hatt en realvekst i siste firekvartalsperiode, men svakere enn forrige firekvartalsperiode. Vekstnæringer i Nordland kan knyttes til fiske/fangst/akvakultur samt produksjon av metaller. Fiske, fangst, akvakultur kan også knyttes til produksjonsvekst i næringene i Troms og Finnmark. Bergverksdrift har vært en stor næring i Finnmark, og i Syd-Varanger har det vært en stor oppsigelsesrunde som har ført til en svakere vekst i denne perioden enn i forrige periode.

Økningen i oljeraffinering, kjemisk og farmasøytisk industri, kan være årsaken til den positive realveksten i næringene i Telemark.

Arbeidsstyrken øker mer enn sysselsettingen

Tall fra SSB viser en vekst i sysselsettingen og arbeidsstyrken for landet på henholdsvis 0,1 prosent og 0,8 prosent i perioden 3. kvartal 2015 – 2. kvartal 2016. Arbeidsledighetsraten har dermed økt i perioden. For alle fylker under ett har arbeidsledighetsraten økt fra 4,5 prosent til 4,8 prosent siste år. For Østfold har arbeidsledighet økt fra 5,5 prosent i forrige periode til 7,6 prosent pr. 2. kvartal 2016. I Vest-Agder og Hedmark har ledigheten økt til henholdsvis 6,5 prosent og 6, 2 prosent Rogaland har ledighet på samme nivå som forrige med 5,4 prosent. Den laveste ledigheten har Finnmark og Troms på henholdsvis 2,7 prosent og 2,3 prosent.

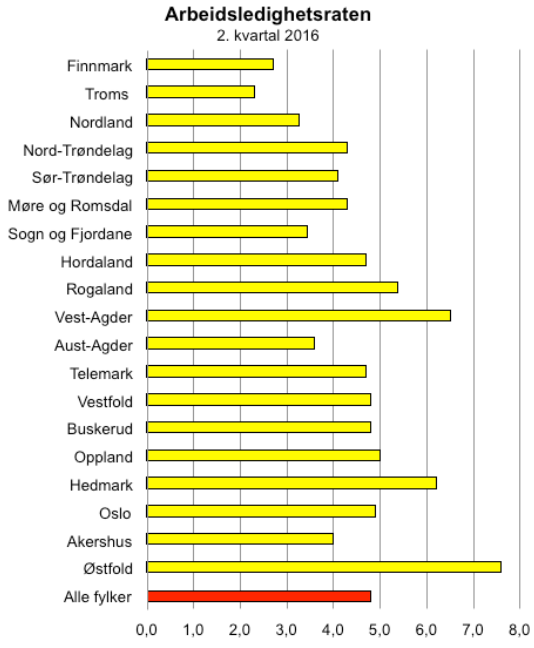

Selv om sysselsetting og arbeidsstyrken viste vekst for landet under ett, så var det mange fylker dette ikke var tilfellet for og som hadde en negativ vekst både i sysselsettingen og arbeidsstyrken. Finnmark, Nord-Trøndelag, Sør-Trøndelag, Vest-Agder, Aust-Agder, Oppland og Hedmark hadde en negativ vekst både i sysselsettingen og arbeidsstyrken.

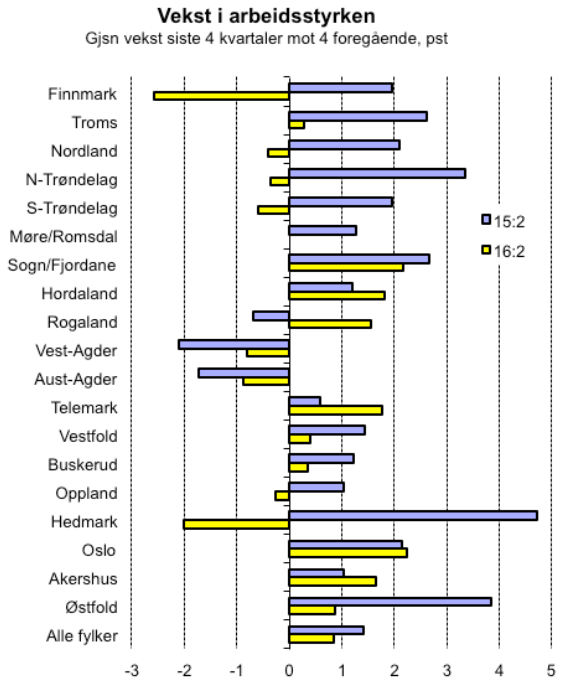

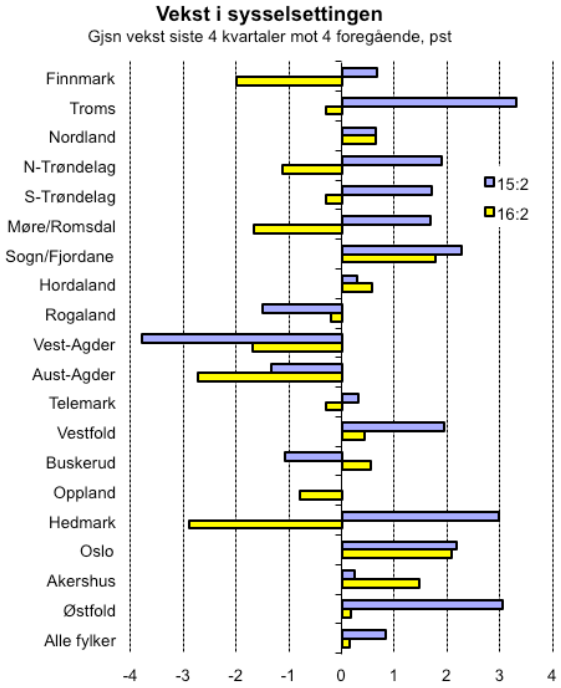

I motsetning til forrige periode hadde Rogaland i siste periode en vekst i arbeidsstyrken. Det har vært sterkest vekst i arbeidsstyrken i Oslo og Sogn Fjordane. Finnmark og Hedmark hadde sterkest negativ vekst i arbeidsstyrken.

Oslo, Akershus og Sogn og Fjordane hadde sterkest vekst i sysselsettingen. Men allikevel var veksten i sysselsettingen i de sistnevnte fylkene noe svakere enn veksten i arbeidsstyrken. Hedmark og Finnmark hadde en betydelig nedgang i både sysselsetting og arbeidsstyrke.

Innvandring oppveier utflytting i nord

Befolkningsveksten fra 01.juli 2015 til 01.juli 2016 for landet under ett var på 0,9 prosent. Oslo og Akershus hadde høyest vekst med henholdsvis 1,6 og 1,6 prosent. I Oslo bidro fødselsoverskuddet mest med 0,9 prosent til befolkningsvekst, mens i Akershus var det netto innenlands flytting som bidro mest med 0,8 prosent.

Oppland og Hedmark hadde lavest vekst på 0,1 prosent. I Oppland ga netto innenlands utflytting isolert sett en befolkningsnedgang på 0,4 prosent, mens i Hedmark var det et negativt fødselsoverskudd som isolert sett ga en den største effekten med en befolkningsnedgang på nærmere 0,3 prosent.

Tre fylker hadde negativt fødselsoverskudd. Det var Hedmark, Oppland og Telemark. Fødselsoverskudd bidro prosentvis mest til befolkningsvekst i Oslo og Rogaland.

Netto innvandring bidro prosentvis mest til befolkningsvekst i Finnmark og Sogn og Fjordane og prosentvis minst til befolkningsvekst i Rogaland og Akershus. I seks fylker bidro netto innenlands innflytting til økt folketall, mens i 13 fylker ga netto innenlands utflytting isolert sett redusert folketall.

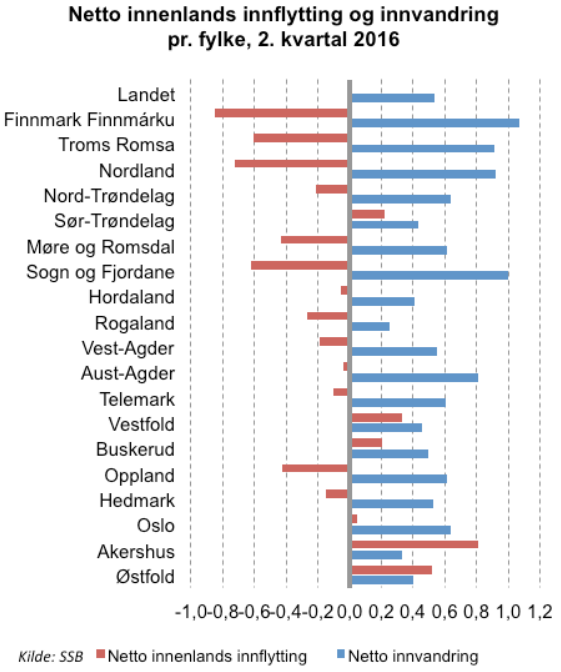

Svakest skattevekst i Rogaland

Kommunene og fylkeskommunene samlet hadde i perioden januar-august en vekst i skatteinngangen på 7,9 prosent i forhold til samme periode i fjor. Det gir en vekst på 6,9 prosent målt i kroner pr innbygger. Det er imidlertid stor variasjon i veksten mellom fylkene. I figur er vist hvordan veksten i skatteinntekter varierer for de samlede skatteinntektene (blå søyler) og skatteinntektene i kroner pr innbygger (gule søyler), se også tabell bak i publikasjonen. Forskjellen mellom de blå og gule søylene gjenspeiler befolkningsveksten i det enkelte fylke.

Veksten i skatteinntektene var høyest i Akershus, Østfold og Oslo som alle hadde mer enn 10 pst vekst og lavest i Rogaland med 2,3 prosent. I tillegg til Rogaland hadde også Møre og Romsdal med 5,0 prosent vekst i skatteinntektene, svakere vekst enn landsgjennomsnittet på 6,9 prosent. Veksten var svakest i Rogaland også når vi måler skatteinntektene i kroner pr innbygger.

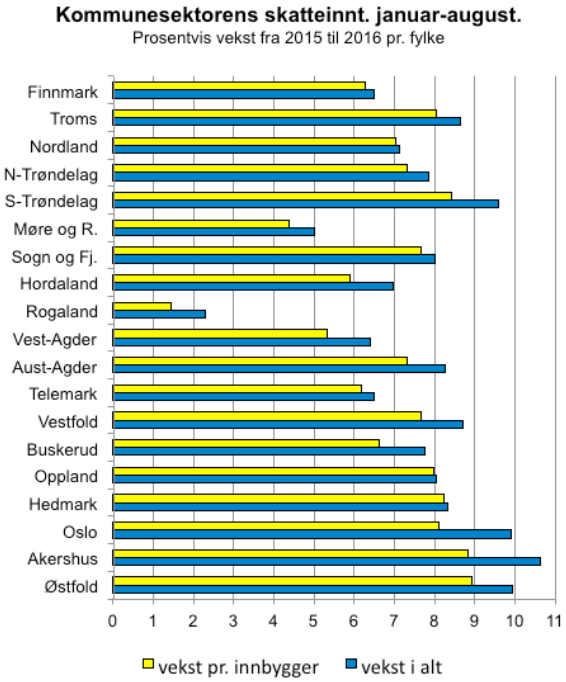

Vedleggstabeller

Skatteinngang for kommuner og fylkeskommuner januar - august 2016
Skatt på inntekt og formue samt naturressursskatt

Skatteinngang etter måned (akkumulert)

	Kommune-sektoren i alt mill kr	Akk. vekst fra året før pst	Kommuner mill kr	Akk. vekst fra året før pst	Fylkes-kommuner mill kr	Akk. vekst fra året før pst
Januar	20 404	3,3	16 799	3,4	3 604	2,6
Februar	21 523	3,1	17 738	3,2	3 785	2,4
Mars	50 837	5,2	41 953	5,4	8 885	3,9
April	52 476	5,1	43 319	5,3	9 156	3,9
Mai	88 041	8,7	72 697	9,0	15 344	7,4
Juni	89 437	7,8	73 849	8,1	15 588	6,5
Juli	109 401	7,3	90 335	7,6	19 066	6,0
August	112 438	7,9	92 840	8,2	19 599	6,6
September						
Oktober						
November						
Desember						
Anslag hele året fra:						
NB 2016	175 143	5,6	144 794	6,0	30 349	3,6
RNB 2016	175 850	6,0	145 375	6,4	30 475	4,1

Skatteinngang etter fylke

	Kommune-sektoren i alt mill kr	Akk. vekst fra året før pst	Kommuner mill kr	Akk. vekst fra året før pst	Fylkes-kommuner mill kr	Akk. vekst fra året før pst
Østfold	5 226	9,9	4 299	10,2	927	8,6
Akershus	14 940	10,6	12 350	11,0	2 590	9,1
Oslo	18 720	9,9	15 581	10,3	3 139	8,2
Hedmark	3 316	8,3	2 725	8,6	590	7,0
Oppland	3 376	8,0	2 781	8,3	594	6,9
Buskerud	5 808	7,8	4 790	8,0	1 018	6,8
Vestfold	4 736	8,7	3 902	9,0	834	7,5
Telemark	3 244	6,5	2 670	6,7	574	5,4
Aust-Agder	2 182	8,3	1 801	8,5	381	7,2
Vest-Agder	3 472	6,4	2 868	6,7	604	5,1
Rogaland	11 243	2,3	9 270	2,5	1 973	1,2
Hordaland	11 291	7,0	9 322	7,2	1 969	5,8
Sogn og Fjordane	2 240	8,0	1 850	8,2	390	7,0
Møre og Romsdal	5 201	5,0	4 289	5,2	912	3,8
Sør-Trøndelag	6 226	9,6	5 126	9,9	1 099	8,4
Nord-Trøndelag	2 257	7,9	1 854	8,2	403	6,4
Nordland	4 476	7,1	3 679	7,4	797	5,9
Troms	3 138	8,6	2 578	8,9	559	7,4
Finmark	1 347	6,5	1 105	6,8	243	5,2
Hele landet	112 438	7,9	92 840	8,2	19 599	6,6

BEFOLKNINGSENDRINGER ETTER FYLKE

Folkemengde og endringer hittil i år, etter region, tid og statistikkvariabel pr. 2. kvartal 2016

	Folketall 01.jul.16	Endring fra 01.jul.15	Herav:			Endring fra 01.jul.15	Herav:		
			Fødsels-overskudd	Netto innvandring	Netto innenlands innflytting		Fødsels-overskudd	Netto innvandring	Netto innenlands innflytting
	Antall innbyggere					Prosent			
01 Østfold	291 562	3 042	378	1 164	1 509	1,05	0,13	0,40	0,52
02 Akershus	599 608	9 502	2 635	1 995	4 865	1,61	0,44	0,33	0,81
03 Oslo	662 587	10 543	6 121	4 203	289	1,62	0,92	0,63	0,04
04 Hedmark	195 678	270	-487	1 039	-293	0,14	-0,25	0,53	-0,15
05 Oppland	188 994	219	-155	1 167	-804	0,12	-0,08	0,62	-0,43
06 Buskerud	278 844	2 480	510	1 375	576	0,90	0,18	0,49	0,21
07 Vestfold	246 175	2 266	300	1 123	809	0,93	0,12	0,46	0,33
08 Telemark	172 945	788	-102	1 051	-182	0,46	-0,06	0,61	-0,11
09 Aust-Agder	116 516	1 139	237	942	-45	0,99	0,20	0,81	-0,04
10 Vest-Agder	183 427	1 504	815	1 012	-348	0,83	0,44	0,55	-0,19
11 Rogaland	471 957	3 175	3 246	1 196	-1 253	0,68	0,69	0,25	-0,27
12 Hordaland	518 354	4 514	2 719	2 116	-306	0,88	0,52	0,41	-0,06
14 Sogn og Fjordane	109 925	481	60	1 101	-685	0,44	0,05	1,00	-0,62
15 Møre og Romsdal	265 620	1 094	593	1 630	-1 144	0,41	0,22	0,61	-0,43
16 Sør-Trøndelag	314 358	3 528	1 451	1 373	700	1,14	0,46	0,44	0,22
17 Nord-Trøndelag	136 889	792	210	868	-288	0,58	0,15	0,63	-0,21
18 Nordland	242 476	656	180	2 242	-1 760	0,27	0,07	0,92	-0,73
19 Troms/Romsa	164 856	1 056	544	1 509	-994	0,64	0,33	0,92	-0,60
20 Finnmark/Finnmárku	76 055	342	167	813	-646	0,45	0,22	1,07	-0,85
Landet	**5 236 826**	**47 391**	**19 422**	**27 919**	**0**	**0,91**	**0,37**	**0,53**	**0,00**

Utviklingen i kommuneøkonomien

	2002-05	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
A. Kommunesektoren, i pst av landets økonomi												
Inntekter i alt, pst. av BNP for Fastlands-N	15,9	15,6	15,2	15,5	16,8	17,1	17,3	17,4	17,5	17,5	17,8	18,1
Konsum, pst. av BNP for Fastlands-Norge	12,6	11,8	11,5	12,1	13,0	13,2	13,5	13,4	13,5	13,6	13,7	13,9
Utførte timeverk, pst av landet	15,4	14,9	14,8	14,8	15,4	15,8	15,9	15,8	15,8	15,8	15,8	16,0
Sysselsatte personer, pst av landet	19,2	18,6	18,2	18,0	18,5	18,8	18,9	18,8	18,9	18,9	18,9	19,1
B. Kommunesektoren, pst realvekst fra året før												
Inntekter i alt 1)	2,2	5,6	1,4	1,5	4,2	2,7	1,9	2,3	1,3	1,4	3,6	1,9
Frie inntekter 1)	1,2	6,2	-0,7	0,0	3,0	2,3	1,1	2,1	0,6	0,7	3,3	1,0
Frie inntekter korr for demografi 1)		5,3	-1,7	-1,0	2,0	1,4	-0,1	0,9	-0,6	0,1	2,5	0,5
Aktivitet, realvekst 2)	0,9	2,9	5,4	3,4	5,5	0,7	1,2	0,3	2,5	1,8	2,1	
Utførte timeverk	0,4	1,5	3,6	3,5	2,5	2,1	2,7	1,0	0,9	1,0	0,7	1,6
Produktinnsats	2,1	3,4	4,0	1,7	10,2	-1,1	0,4	0,2	3,7	2,9	3,3	
Bruttorealinvesteringer 2)	1,0	9,2	16,1	5,7	10,6	-2,3	-3,4	-2,3	7,6	3,9	6,2	4,0
C. Kommunesektoren, pst kostn. vekst fra året før												
Årslønn (iflg TBU for inntektsoppgjørene/KS)	4,4	3,9	4,8	6,7	4,6	3,7	4,3	4,1	3,7	3,2	3,3	2,4
Deflator u/pensjon iflg oppr budsjett	3,5	2,8	3,5	4,2	4,5	3,1	2,8	3,3	3,3	3,1	3,0	2,7
Deflator iflg Finansdepartementet	3,4	3,6	4,4	6,4	3,9	3,4	3,9	3,4	3,9	3,1	2,6	2,6
Deflator iflg SSB	3,5	3,6	4,4	6,4	3,3	3,2	4,2	3,9	3,9	2,9	3,0	2,8
D. Kommunesektoren, pst av inntekt												
Frie inntekter i pst av samlede inntekter	71,7	69,1	66,8	66,0	66,4	66,9	74,8	75,3	74,7	74,0	73,4	73,1
Nto driftsresultat, pst av driftsinntekter 3)	1,3	4,9	1,3	-1,0	1,6	1,8	3,0	3,5	3,3	1,5	3,2	2,8
Bto realinvesteringer i pst av inntekter	12,1	11,5	13,1	13,5	13,7	14,1	13,4	12,7	13,2	13,4	13,9	14,2
Nettofinansinvesteringer, pst av inntekter	-5,2	0,3	-4,0	-7,3	-6,4	-5,8	-4,4	-3,9	-5,1	-5,6	-3,7	-4,0
Nto gjeld uten pensjonsreserv, pst av inntekter 4)	19,6	19,6	19,9	31,2	33,7	37,3	41,4	41,0	43,1	46,8	47,0	

1) Innenfor kommuneopplegget, korrigert for oppgaveendringer og ekskl ekstraordinært vedlikeholdstilskudd i 2009.

2) Medregnet ekstraordinært vedlikeholdstilskudd i 2009.

3) Konserntall korrigert for investeringsmoms for årene før 2014.

4) Ekskl. fordringer og gjeld knyttet til skatter og avgifter.

Kilde historiske tall: TBU for kommunesektoren, TBU for inntektsoppgjørene, Finansdepartementet, KS.

Kilde prognoser: Revidert nasjonalbudsjett 2016, KS.

Brutto driftsutgifter for kommuner og fylkeskommuner etter tjenesteområde

	Mrd. kroner									Vekst fra foregående år, i prosent							
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Sum brutto utgifter kommuner	226,9	250,6	269,8	285,7	302,9	326,2	340,2	360,8	363,7	10,4	7,7	5,9	6,0	7,7	4,3	6,1	0,8
administrasjon og styring	16,9	18,7	19,8	20,5	22,3	23,6	21,8	22,7	23,2	10,6	5,8	3,8	8,5	5,9	-7,6	4,1	2,1
barnehager	25,1	29,4	33,0	35,6	38,4	41,0	42,7	45,8	46,0	17,3	12,3	8,0	7,8	6,8	4,0	7,2	0,6
grunnskoleopplæring	52,0	55,7	59,4	62,8	65,0	67,5	69,9	72,8	74,9	7,1	6,7	5,6	3,6	3,8	3,7	4,0	3,0
helse og omsorg	71,9	80,4	85,4	89,9	95,5	108,4	113,8	121,7	117,8	11,8	6,2	5,3	6,2	13,5	5,0	7,0	-3,2
sosialtjeneste	10,2	10,9	12,7	13,9	14,6	15,1	16,1	17,5	18,5	6,9	16,2	9,9	4,9	3,2	7,0	8,8	5,7
barnevern	5,5	6,1	6,8	7,7	8,8	9,9	10,7	11,3	11,8	9,6	11,2	13,8	14,0	12,4	8,3	5,5	4,8
vann, avløp og renovasjon	11,7	12,7	13,4	14,4	14,9	15,4	16,4	17,4	18,2	8,3	5,6	7,2	3,3	3,9	5,9	6,3	4,6
fysisk planlegging, kulturminner, natur og nærmiljø	3,6	4,1	4,3	4,5	4,9	5,3	5,6	6,0	6,0	12,1	5,3	5,4	8,4	7,3	5,2	7,4	0,4
kultur	9,1	9,8	10,5	11,3	12,0	12,5	13,1	13,9	14,4	7,6	8,0	7,3	5,8	4,6	5,0	6,0	3,5
kirke	2,3	2,5	2,6	2,7	2,9	3,0	3,1	3,3	3,3	5,8	4,9	3,6	5,8	4,5	4,8	4,3	2,4
samferdsel	5,0	5,6	6,1	6,1	6,4	6,4	7,0	7,1	7,3	11,5	8,7	0,5	4,6	1,1	8,9	1,4	2,0
bolig	4,9	5,1	5,4	5,7	6,1	6,2	6,9	7,5	8,0	3,6	7,6	3,9	8,6	1,3	10,9	8,4	7,4
næring	3,7	4,0	4,1	4,1	4,3	4,5	4,8	4,8	4,8	8,5	2,1	0,0	5,3	4,8	5,9	0,9	-1,4
brann og ulykkesvern	3,4	3,7	3,9	4,2	4,2	4,4	4,7	5,1	5,2	8,5	5,8	6,4	1,2	4,1	6,5	8,2	2,8
interkommunalt samarbeid	0,0	0,4	0,6	0,7	0,9	1,2	1,6	2,0	2,2		60,7	12,6	41,8	32,8	26,9	29,3	11,5
tjenester utenfor ordinært kommunalt ansvar	1,5	1,6	1,8	1,7	1,7	1,8	2,1	2,0	2,0	7,3	9,3	-4,1	0,0	3,8	15,7	-0,9	-2,2
Sum brutto driftsutgifter fylkeskommuner	41,6	45,7	50,2	56,7	60,9	63,5	66,4	69,9	72,0	9,9	9,7	12,9	7,5	4,3	4,6	5,3	2,9
administrasjon og styring	1,6	1,7	2,6	2,9	3,1	3,3	3,3	3,4	3,3	7,0	51,9	9,5	8,2	7,1	-1,4	1,8	-1,6
videregående opplæring	23,7	25,3	27,5	28,7	29,7	31,1	32,3	33,6	34,8	6,7	8,5	4,4	3,4	4,9	3,8	4,2	3,4
tannhelse	2,2	2,5	2,6	2,7	2,9	2,9	3,1	3,3	3,3	10,5	5,6	5,6	5,5	1,2	4,7	7,0	0,7
fysisk planlegging, kulturminne, natur og nærmiljø	1,2	1,1	1,3	1,2	1,3	1,5	1,6	1,6	1,6	-6,2	16,9	-3,8	5,3	13,6	4,4	5,0	-0,9
kultur	1,9	1,9	2,3	2,3	2,4	2,5	2,7	3,1	3,1	3,3	19,1	-1,6	4,0	4,9	7,5	14,8	2,8
samferdsel	8,9	10,4	11,5	16,0	18,3	19,4	20,6	22,4	23,5	16,5	10,2	39,6	14,1	6,1	6,3	8,8	5,0
næring	1,9	2,5	2,2	2,5	3,0	2,5	2,7	2,5	2,1	34,8	-15,1	17,2	19,9	-16,2	7,6	-10,6	-12,4
tjenester utenfor fylkeskommunalt ansvar	0,1	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2	52,8	13,1	19,0	-13,6	-16,1	-7,2	-36,4	35,4
Brutto driftsutgifter i alt i 2015-kroner	368,6	380,6	395,0	408,3	416,9	389,7	406,6	430,8	435,7	3,3	3,8	3,4	2,1	-6,5	4,3	5,9	1,1
Kommuner	311,5	321,9	333,1	340,8	347,1	361,1	319,8	350,0	363,7	3,3	3,5	2,3	1,9	4,0	-11,5	9,5	3,9
Fylkeskommuner	57,1	58,8	62,0	67,6	69,8	70,3	70,6	72,1	72,0	2,9	5,5	9,0	3,3	0,7	0,5	2,1	-0,2
Memo: Finansdepartementets kommunale deflator (indeks 2015=100 og pst vekst)	72,9	77,8	81,0	83,9	87,3	90,3	94,0	97,0	100	*6,4*	*3,9*	*3,4*	*3,9*	*3,4*	3,9	*3,1*	3

Kontoradresse: Haakon VIIs gate 9, 0161 Oslo
Postadresse: Postboks 1378 Vika, 0114 Oslo
Telefon: 24 13 26 00

www.ks.no
ks@ks.no

ISBN 978-82-93100-22-5